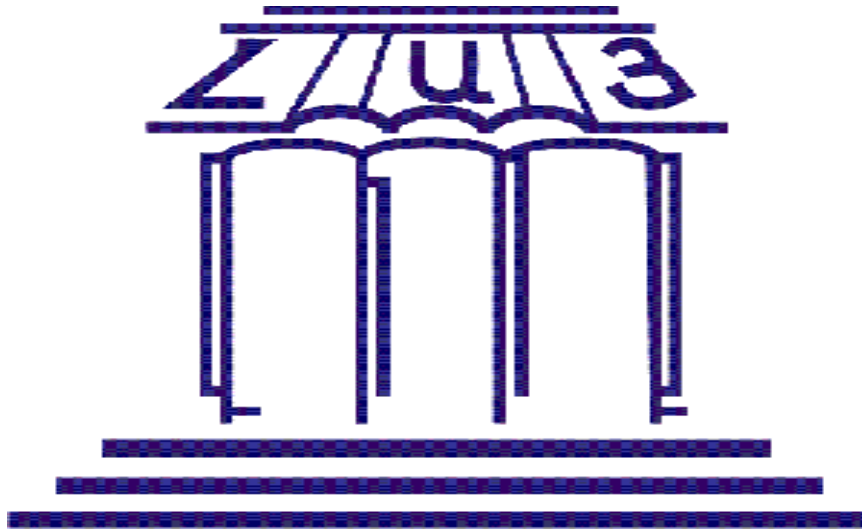

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

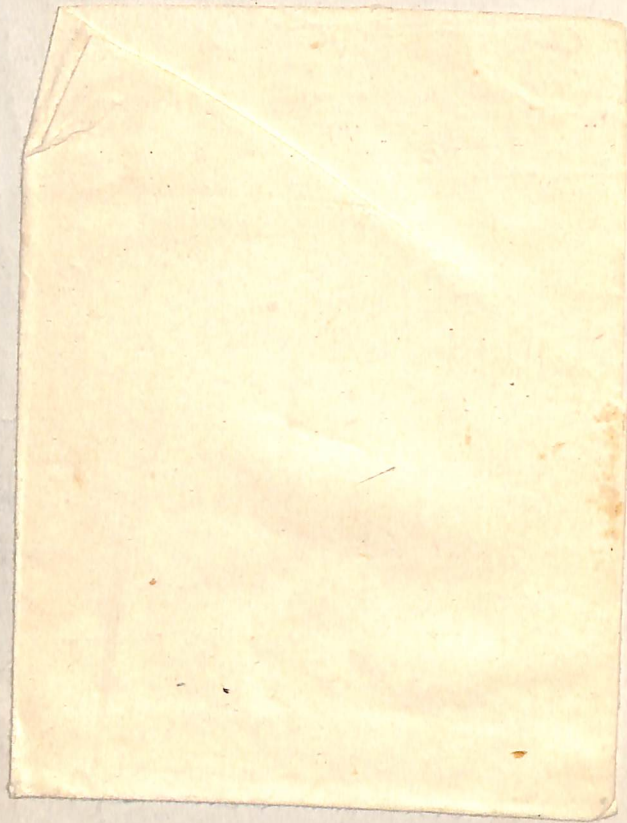
Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

434

744

N/24

~~A 387~~

234

~~387~~

2009

~~N 338~~

744

чию

ԳԻՒՑ ԲԱՀ. ԱՂԱՆԵՆԵՑ

~~73~~ 24 JAN 2008

(1829-1830)

$$(m_1 \dot{r}_1^2 + m_2 \dot{r}_2^2 + m_3 \dot{r}_3^2) = 2E \quad (1.73)$$

—0—

ፆ ት ቆ ረ ት ደ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

ՅՐԲԵԼԵՐՆ ՓՈՂՈՑ, № 1, 2.

1891

Дозволено цензурою. 25 Мая, 1891 г. Тифлисъ

744-2009

(6115)
41

Тип. И. Мартирос Орб. ул., д. 1/2

h8741.

ԿԱՐՆՈՅ ԳԱՂԹԸ

Գաղթականութեան խնդիրը վերջին ժամանակներում այնպէս զբաղեցնում է մեր բանասէրներին, որ ես աւելորդ չեմ համարում հրատարակել մի ամփոփ նկարագիր 1829—30 թուերին Կարինից և նորա շրջակայքից Ռուսաց Հայաստանի Տալոց աշխարհը չուող Հայ գաղթականութեան մանրամասն սոցիալական, քաղաքական և մշակութային դրսևորումը ինչ մօտ պատմական անցքերից:

Այն ինչ ռուսաց զօրքերի քաջութիւնը յաղթող էր հանդիսանում Օսմանեանց վերայ, և արևելքից ու արևմտքից՝ Ելլադայի կողմերից զօրանում էր պատերազմի ձայնը և սարսափեցնում Հաղարացւոց ամբողջ տէրութիւնը և ռուսաց զօրջները Ղարսը, Ախալցխան և Բայազիդը տիրելուց յետոյ՝ Պասկեւիչի առաջնորդութեամբ երևեցան

Կարին քաղաքի պարսպի աշտարակների
գլխներին, այս անուանի երկրների հայ
բնակիչները համարում էին իրանց փոխա-
դրուած հայրենի իշխանութեան նախնի
վիճակի մէջ. բայց ժամանակի բերմունքն
արգելք եղաւ նոցա սրտերի կատարեալ
ուրախութեան, երբ հանդէս եկաւ այդ
երկու տէրութեան մէջ հաշտութեան և
պաշտանադրութեան հրամանը. որովհետեւ
այդ նորանուած զաւառները, բացի Ախալ-
ցխա քաղաքից, թողնւում էր օսմանցոց
տիրապետութեան. հայերին մխիթարեց
դաշնադրութեան մի կէտ, որով այդ զա-
ւառների բոլոր բնակիչներին ազատութիւն
էր շնորհուած, ով կամենար կը մնար, ով
չէ՝ կարող էր դադրել հայատանի ալ
կողմերը ռուսաց իշխանութեան ներքոյ:

Այնուհետեւ ամեն կողմերի հայերի զըլ-
խաւորները մտածեցին, որ թէ հայերը և
թէ նոցանից հետեալ հայ-կաթողիկէներն
անկարող էին ալ ևս Օսմանեան տէրու-

թեան ծանր լծի տակ մնալ, ուստի յօժար
կամքով յանձնառու եղան թողնել իրանց
հայրենի բնակութեան տեղերը և անցնել
քրիստոնեայ իշխանութեան հովանաւորու-
թեան տակ, բարւոք համարելով ժամա-
նակաւոր վիշտն ու նեղութիւնը միանգամ
տանել և ապա աներկիւղ ապահովութիւն
ու հանդիստ վայելել: Ուստի Կարին քաղաքի
առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը
խնդիր տուեց գլխաւոր սպարապետին հրա-
ման տալու, որպէսզի ժողովուրդը դադրէ
ռուսաց կայսերութեան սահմանները. նոյն-
պիսի խնդիր տուին նաև կաթողիկէ հայերը
իրանց վարդապետի ձեռքով: Կարնեցիների
թիւը 3000 տուն էր, իսկ կաթողիկէներինը
300, բացի զիւզացիներից: Չորս օրից յե-
տոյ սպարապետը իրաւունք տուեց, որ
ցանկացողները կարող են դադրել և պա-
տուիրեց միանգամայն, որ ամենքը միա-
սին չչտապեն, որպէսզի ցրտից առանց
օթեւանի չենդանան, ալ քիչ քիչ դադրեն,

քանի որ ռուսաց զօրքը դեռ ութն ամիս մնալու է այնտեղ:

Կամաւոր չարչարանքի յանձնաւորներ ծանր վշտերի նախատեսութեամբ կասկածելի էր, թեթեացրեց ամեն նեղութիւնները, որոնք յօժարութեամբ իւրեանց կահկարասին չնչին գնով ծախեցին, հարուստները ճանապարհ ընդ միջով, իսկ աղքատները փոքր ինչ առձեռն փող ունենալու համար: Եւ այսպէս 1829 թուի հոկտեմբերի 14-ին թողին իրանց հայրենիքն և սկսան քաղաքից հեռանալ — կաթօլիկներից աւելի հարուստ ու անուանիքը, իսկ հայերից մի քանի խեղճեր: Եւ շատ յաջող եղաւ առաջին անգամ զաղթող լիստնաչափ տների կարաւանի բաղդը, որովհետեւ ճանապարհին նոցա պատահեց սպարապետը, որ Թիֆլիզ էր վերադառնում, և մի դունդ զօրք դրեց նոցա հետ սլահապանութեան համար, որ մինչև Ղարս հասնեն: Կաթօլիկները Ղարսից Լոռի անցան՝

Քահնազար, Մալասուլէյման, Ղարաքիլիսէ և Սարչապետ գիւղերը ձմեռն այնտեղ եղան: Կրօնականների հետ անցկացնելու հոգի հայերին ախորժելի թուեցաւ Ղարս գիւղերը մինչև տեսնեն թէ վերջը ինչ է ըլլալ: Այս զաղթողներից իւրաքանչիւր տնտեսութիւն իւր ընտանիքն ուղարկելով՝ իրանք Արզրում մնացին, մինչև իրանց տնտեսութիւնը (շահաւաճաւ) կվերջացնէին, որի մասին մեծ գործ կատարեց տոտիկանութիւնը, որ այդ ութն ամսուայ ընթացքում կարելոյն չափ թեթեացրեց քրիստոնեաներին սլարտքերի և սլահանջներից, որպէսզի անարդել կարողանան ռուսաց սահմանն անցնել:

Յիշեալ խմբի զնալուց յետ՝ ձմեռուայ խտութիւնը հասնելուն պէս դադարեցին ճանապարհորդութիւնները, և ամենայն մարդ սկսաւ հանդարտ մտածել տեղափոխութեան տեղերի ու հանդամանքների մասին, գրեթէ բոլոր ժողովուրդը, քաղա-

քացիք և զիւղացիք իրանց անունները արձանագրել տուին Բանգրատե զօրավարին և նա հաչերին ու կաթուղիներին ցոյց տուեց զլիաւոր սպարապետի ուղարկած թղթի պատճէնը, որի մէջ նշանակուած էր այն տեղերի անունները, ուր կարելի էր ժողովողին փոխադրել. և առաջարկեց ազատ կերպով ընտրել որն էլ կամենան: Կարապետ արքեպիսկոպոսը իւր 38 պատուաւոր ազգայիներով ստորագրութեամբ խնդրեց Ախալցխան, նոյնպէս կաթուղիներն էլ բազմիցս խորհուրդ անելով ընտրեցին իրանց համագլխներից չբաժանուիլ, և յօժարեցան Ախալցխա տեղափոխուել, որպէս զի փոքրաթիւ լինելով օտարութեան մէջ չգժուարանան ապրել, մանաւանդ որ կրօնի խտրութիւնը ամենեւին չէ վնասում «քաղաքական բարեգարդութեանց». և նոցա վարդապետները այս բանը յայտնեցին Բանգրատե գեներալին: Այդ ժամանակ Բանգրատեը մարդ ուղարկեց

Ախալցխայի հրամանատար Տրեշեր փոխգնդապետի մօտ, հարցնելու թէ քաղաքում ո՞րքան տեղ կայ բնակութեան համար. որովհետեւ քաղաքը երեք անգամ աւերուած էր, առաջինը՝ երբ ռուսները սաստիկ պատերազմով քաղաքն առան, երկրորդ՝ Աջարացու կողոպտելու ժամանակ, երբ քաղաքը հիմնադատակ եղաւ, և երրորդ՝ ժանտախտի ժամանակ, երբ ռուսը այն ամեն տները, ուր որ հիւանդութիւնը բուռն էր գրել, կարասիքով հրոյ ճարակ տուեց, որպէս զի ցաւի արմատը ջնջէ: Նոյնպէս Կարապետ արքեպիսկոպոսըն էլ երեք մարդ ուղարկեց զննելու քաղաքի և շրջակայ գաւառների զիւղերը: Ուղարկած դեսպանները յետ դարձան, և բարի համբաւ բերին տեղի մասին, տեղի գրութեան նկարներով, որը տեսան Բանգրատեի մօտ և շատ զովատանքներ լսեցին ցանկացած տեղի մասին. շուտով Բանգրատեը հրատարակեց հայոց ազգի ամեն մի

դասակարգի մէջ, որ զարնան բացուելուն պէս պատրաստ լինին ճանապարհ ընկնելու:

Մինչդեռ կարենցիք պատրաստութիւն տեսնելու ետեւիցն էին, անհոգ չէին նա-
և կարսցիք ու բալաղիցիք, որովհետեւ
կարսցիք իրանց խնդրի համեմատ ստա-
ցան Փամբակն ու Զորագեալը, և բալա-
ղիցիք Գեղարքունեայ կողմերը իւր շըր-
ջականներովը, ինչքան որ բաւական կըլի-
նէր նոցա իրանց խաշներով. և քսան
հազար ոսկի արքունիքից փոխ առան ա-
ռանց տոկոսիքի հինգ տարուայ ընթաց-
քում հատուցանելու պայմանով: Իսկ յոյ-
ները, որոնք Հայաստանի դանազան զա-
ւառներում ցրուած էին վեց հարիւր տան
չափ՝ Ծալկան ստացան: Որովհետեւ զիւ-
միւշխանցի եօթանասուն տուն յոյներ
Պատկալի յարշաւանքների ժամանակ ե-
կան անցան Վրաստան և նոցա գլխաւո-
րին, որի անունն էր Թօլօրի, յանձնուե-
ցաւ բնակութեան տեղ պատրաստել ամ-

բողջ յոյն գաղթականութեան համար ուր
և կամենայ Վրաստանի մէջ. և Արզրումի
մէջ մի զգօն վաճառական Եանի անունով
և նոցա աւագերէցը դործի նախաձեռնու-
թիւնը յանձն առան. իսկ բոլոր նոցա ժո-
ղովուրդը յօժարութեամբ ընդունում էին,
ինչ որ նոքա որոշում էին ու հրամայում:

Կաթողիկ ժողովրդի մէջ մի փոքր
տարաձայնութիւն ծագեցաւ ոչ թէ մնա-
լու կամ զնալու խնդրի համար, վասնզի
արդէն վաղուց նոցա յօժարութիւնը յայտ-
նի էր, և այդ թողուած էր ամենքի
ազատ կամքին, այլ տեղի ընտրութեան
համար: Որովհետեւ երբ Արզրումի բազմու-
թիւնը Ախալցխան ընտրեց որպէս բնակու-
թեան յարմարագոյն տեղի, նոքա, որոնք
նոցանից վաղօրօք գաղթել էին և դեռ Լօ-
ռի էին, սլնդում էին, որ այնտեղ իսկ հիմ-
նեն իրանց բնակութիւնը: Եւ երկար նա-
մակադրութիւններից յետոյ երկու կողմից
էլ, վերջը նոքա սկսան զննել զանազան

երկիրները՝ Լօռին, Զօրագեալը և Փամբակը. ընտրեցին Փամբակի Ղարաքիլիսէ աւանը Վարդեցիների հետ այնտեղ բնակուելու և զնալով Թիֆլիզ՝ բոլոր Վարդեցի կաթողիկոսների անունով խնդիր տուին կառավարութեան Ղարաքիլիսէն իրանց տալու և պատասխան ոտացան, թէ կարնեցիներին տրուել է Ախալցխան, իսկ դուք եթէ կամենում էք կարող էք Փամբակ զնալ: Այն ժամանակ զրեցին նոքա իրանց վարդապետին և ժողովրդին և յորդորեցին, որ իրանց հետ Փամբակ զնան. իսկ նոքա պատասխանեցին, թէ տէրութեան տուած խոստումից չետ անկարելի է իրերի փոփոխութիւնը: Երբ նոցա որսալու յօյսը կտրեցին՝ կէսը նոցանից Ախալցխան ընտրեց և միւս կէսը մնաց տեղն ու տեղը տատանման մէջ:

Այսուամենայնիւ, որովհետեւ դժուար էր հայրենի տունը և բնակութիւնը թողնել, մանաւանդ աղքատների համար, և

շատերը ցանկութիւն ունէին, որ ռուսները չթողնէին օսմանցւոց զաւսուաները, և առհասարակ ռամիկները, որ անձանօթ էին քաղաքականութեան օրէնքներին՝ չէին հաւատում հաշտութեան և չետ դառնալու խօսքերին, և սնոտի խօսքերին հաւատ ընծայելով պնդում էին թէ պատերազմը պէտք է նորոգուի ու ռուսը Արզումից չպէտք է հեռանայ, որի համար մեծ աշխատութիւն պէտք եղաւ ամենքի խորհուրդը հաշտեցնելու և միևնոյն կէտի կանդնեցնելու ամենքին. միայն թէ ամեն մէկի կամքին թողնուեցաւ զնալը կամ մնալը, երկու դրութիւնն էլ պատկերացնելով նոցա առաջ, այն է թէ՛ օսմանցւոց իշխանութեան տակ մնալու համար՝ իշեցէք այսքան դարեր կրած տառապանքները, իսկ զնացողները թող ՚ի նկատի ունենան և յանձն առնեն ըսկզբում բազմադիմի նեղութիւններ, իսկ ապա մշտատեւ անդորր խաղաղութիւն:

Այս բոլոր նախընթաց պատրաստու-
թիւններից յետոյ 1830 թուի մայիսի կէ-
սին մեծ աշխատութեամբ սկսուեցաւ ժո-
ղովրդեան գաղթականութիւնը. վասն զի
այդ տարին սովորութեան հակառակ անձ-
րեն ու ձիւնը ուշացաւ, այնպէս որ դաշ-
տում կերակուր չէր ճարուում անասունների
համար. և ձիւնից ու անձրեւից գոյացած
ցեխը դեռ բոլոր ճանապարհները բռնած ու-
նէր: Սակայն գաղթող ժողովրդի բազմու-
թեան նայելով բազմաթիւ սալերի կարե-
ւորութիւն կար նոցա առաջ շարժելու
համար. և տէրութիւնը իրաւունք չունէր
շրջակայ գիւղերի քրիստոնեաներին ոտի-
պել այդ պակասը լրացնելու, մանա-
ւանդ որ նոքա էլ ճանապարհ ընկնե-
լու համար էին պատրաստուած, թէպէտ
ցանկացողներին արդելող չկար օգնելու, ո-
րոնք բաւական նպաստեցին գաղթական-
ների տեղափոխութեան: Այդ պատճառով
Քանդրատնը պատուէր ուղարկեց Կարս,

որ ամբողջ գաւառում ինչքան հայերի թէ
թուրքերի սալեր կան՝ բոլորն Արզրում
քշեն, որոնց բեռնակրութեան համար
Կարապետ արքեպիսկոպոսը սակարկեց
ղանթարին 80 դուռ, և երեք մարդ մի
ղանթար, թէպէտ յետոյ զինը պակասեց:
Տէրութիւնը ևս իւր կողմից նպաստ բա-
ժանեց աղքատներին, իւրաքանչիւր տա-
նը քսանուհինգ մանէթ թէ քաղաքա-
ցիներին և թէ գիւղացիներին, որից եր-
րորդ մասը տուաւ ճանապարհորդութեան
սկզբին, և մնացեալը խոստացաւ տալ
վերջը. նմանապէս ճանապարհին իւրա-
քանչիւր բանակատեղը հասնելուն պէս
ալիւր և ցորեն բաշխուեցաւ. սակայն կա-
թոլիկները փող ժողովեցին իրանց մէջ և բա-
ժանեցին այն աղքատներին, որոնք մնացել
էին տէրութեան տուած ցուցակից դուրս:
Ճանապարհին մի սխալմունք տեղի ու-
նեցաւ, որ ամիսներով երկարացրեց այդ ճա-
նապարհորդութիւնը. կարծելով, թէ պատ-

րաստ սալերը բաւական չէին բոլոր ժողովրդին տանելու, հրամայուեցաւ, որ վարձաւոր սալերը ժողովրդին տանեն մինչև Կարս, թողնեն այնտեղ ու իրանք չետ դառնան մնացեալներին տանելու: Սալերը հասան Կարս, և որովհետև ժողովուրդը չէր սպասում սալերի դալուն՝ սալերը ցրւում էին իւրաքանչիւրն այս ու այն կողմ և ժողովուրդը ստիպուած էր մնալ գետնին. սորա հետեանքն այն եղաւ, որ ժողովուրդը ծանր աղքատութեան ենթարկուեցաւ: Այլ այս ամեն պատրաստութիւնները կարգի գցելու համար մինչև որ քաղաքը բոլորովին կդատարկուէր, հայոց արքեպիսկոպոսը և կաթողիկոսների վարդապետը ստիպուած էին Բանդրատեի հետ գրեթէ ամեն ժամ տեսնուիլ և կարևորը տնօրինել:

Այս ամենի հետ լուսաւորչական և կաթողիկ հայերը համաձայնութեամբ յարմար համարեցին ժողովրդի կողմից մի քանի դորձակալներ ուղարկել Ախալցխա, որ

գնացողների համար բնակութեան տեղ պատրաստեն քաղաքում և զիւղերում. և ուղարկուեցան հայերից՝ Աղաճի օղլի Պօղոս և մահտեսի Կարապետը, իսկ կաթողիկոսներից՝ Լալօղլու Յօհանջանը և նորա քեռորդի Էփրիկեան Գրիգորը, զօրավարի վաւերական թղթով այնտեղի հրամանատարի անուանը և մի ընծայական թղթով կաթողիկոսների կողմից քաղաքի ժողովրդի անունով. երբ նոցա ճանապարհ զրին՝ ժողովուրդն էլ սկսաւ ճանապարհ ընկնել:

Մայիսի 15-ին ժողովուրդը սկսաւ հեռանալ իւր սեպհականութիւնից՝ և մինչև յունիսի հինգը դատարկուեցաւ ամբողջ Կարինը, Կարնոյ շրջակայ դաշտը, Գերձանը, Թորթումը, վերին և ներքին Բասենը, Գէքմանը և Խնուսը, և խմբովին աղատաղէմ և համարձակ դնում էին իրանց ճանապարհը: Եւ ամեն օր ժողովրդի ճանապարհ ընկնելիս՝ Բանդրատեը մի մի վերալուացու էր դնում հետները զինուոր-

11
211
16115

5002-2009

ների խմբով, որ տանեն խողաղ և աներ-
կիւղ հասցենեն մի օրուայ ճանապարհ
նշանակած տեղը: Գորա համար գործը
մի փոքր ուշանում էր, որովհետև հար-
կաւոր էր այլ և այլ տեղերից գաղթող-
ներին հաւաքել, ճանապարհ ընկնող
տների հաշիւը պահել և ցուցակը զօրա-
վարին հասցնել, որպէս զի նոցա բոլորի
համար օրինաւոր կարգադրութիւն անէր
և հրամայէր կարեւոր զգուշութիւններ գործ
դնել, վասնզի բաւականին երկիւղալի էին
աւագակաբարոյ քրդերի բնակութիւնները,
որոնք Հայաստանի բոլոր լեռնամէջերը
գրաւած ունին, և առանց վախենալու
բոլոր թաղաւորների սպառնալիքներից
անպատիժ գործում են ինչ որ ուզում են:
Այսպիսի արկածների առաջն առնելու հա-
մար էին ահա այդ տեսակ զգուշութիւն-
ները: Նոյն իսկ ինքը Բանգրատե զօրա-
վարը չէր յանձն— առնում անձամբ դուրս
գնալ քաղաքից՝ իւրաքանչիւր օրուայ չու-

ողներին տեսնելու համար. այլ ինքը մի-
այն սիրտ էր տալիս նոցա արի լինել մի-
փոքր ճանապարհի նեղութեանց դիմանա-
լու՝ ապագայ հանգստեան յուսով: Այս-
քանն էլ մեծ քաջալերութիւն էր մի
այնպիսի ժողովրդի համար, որ յուսոյ և
կասկածի մէջ շփոթուած տատանում էր:

Երբ ամբոխն առաջին օրը ճանապարհ
ընկաւ, զօրավարը յորդորեց Կարապետ արք-
եպիսկոպոսին, որ շուտով քաղաքից հեռա-
նայ ինքն էլ, որպէս զի ժողովուրդը չը
դանդաղի այլ և այլ սնոտի յոյսերով ու
պատճառաբանութիւններով. և նա նորա-
խօսքով մի քանի օր Հասանդալէի վանքում
հանգստանալուց լետոյ յունիսի Յ-ին զնաց
դէպի Կարս, և երբ ժողովուրդը հաւա-
քուեցաւ այնտեղ՝ այնտեղից էլ դուրս գնաց
դէպի Ախալցխա: Արդրում քաղաքում մը-
նացին կաթողիկոսներից միայն չորս տուն,
որոնք չը յօժարեցան դուրս գալ այնտե-
ղից, և դարձեալ եօթ տուն, որոնք զնալով

Տրապիզոն, ցանկանում էին խրիմ գնալ այն-
տեղից, բայց տաճիկներն տուած յոյսերից ու
խոստումներից համոզուելով՝ յետ դարձան
այնտեղից իրանց տեղը. հայերից էլ մնա-
ցին մօտ հարիւր, որոնց պարագլուխը Քեօսէ
օղլու արապիկերցի Համբարձումն էր, մէկ
ժիր և դորձունեայ մարդ, որոնց վերջին
օրը Պօլսից նոր առաջնորդ հասաւ Բար-
դուղիմէօս վարդապետը, ժողովրդին յետ
պահելու զաղթելու գիտաւորութիւնից,
բայց ոչինչ օղուտ չունեցաւ: Իսկ Կարնի
շրջակայ գիւղերում խիստ քիչ մնացին թէ
հայերից և թէ կաթօլիկներից: Ճինս գիւ-
ղում, ուր մօտ հարիւր տուն կային, այն-
տեղի քահանան ճանապարհ ընկնելիս ե-
կեղեցին անդամ կրակ տուեց, որ այլ ևս
յետ դառնալու յոյր չունենան. նա այն-
պէս էր զարդարուել զէնքերով, կարծես
մի քաջ նահատակ էր պատերազմի հա-
մար պատրաստուած: Բայց պէտք էր տես-
նել վերջին օրը, յունիսի 5-ին, թէ ինչ-

պէս Արզրումից ու գիւղերից ժողովուրդը
դունդադունդ խռնվում էր՝ երբ Բանդրա-
տեը ղինուորական հանդիսով քաղաքը
յանձնեց Փահլիլ փաշային, որ հաճի Հա-
սան փաշայի կողմից եկած էր քաղաքին
տիրելու, անցնելով Հասանդալէից: Կտրե-
լի է ասել, թէ Կարնայ դռներից մինչև
Հասանդալէ, որ վեց ժամուայ ճանապարհ
է ձիով, ամբողջ ճանապարհը բռնուած էր
գօրքով, զաղթականներով և նոցա կարա-
սիներով ու անասուններով: Եւ որովհե-
տեւ դեռ գիւղերում շատերը կային, որոնք
ցանկութիւն ունէին զաղթելու, ուստի
Բանդրատեը թողեց քաղաքի մէջ Քրիս-
տօֆօլօս Վօյնիկով յօնին, որ տաճիկ լե-
զուին տեղեակ էր, մասնաւոր հեծելազօրի
հետ միասին, և նորա հետ էլ մի քաջ
մարդուն՝ Մկրտիչ Թօշօնեց անունով, որ
պատուած էր հազարապետութեան ա-
նուամբ, որպէսզի նոքա մնաց մինչև հաճի
Հասան փաշայի գալը և ողջունեն նորան

իւր կողմից ու միանգամայն հաւաքեն չուող ժողովրդեան մնացած «զկաց մընաց» բաներն ու հասցնեն իւր ետևից:

Այս ժամանակները կարնեցուց զաղթելու միջոցին՝ Պալազիտի Ռէութ զօրավարը դատարկում է իւր ձեռքի տակ եղած դաւառները՝ Պալազիտը, Ալաշկերտն ու Տիատինը, և յանձնում է օսմանցիներին. և որովհետև նոցա սահմանը ռուսաց երկրին մօտ էր և այնտեղ ժողովուրդը հեշտութեամբ էր փոխադրուում, բոլոր աշխատութիւնը, վերը իշխածին պէս, կարնեցիներին մնաց:

Ժողովրդեան այդ ահազին բազմութիւնը տարան Վանանդայ զաշտը Կարս քաղաքի դէմուդէմը, ուր անպակաս էր նոցա տէրութեան խնամքը, որ մարդաթուով ալիւր էր բաժանում կարօտեալներին: Գիւղացիներին շուտով տարան նշանակած տեղը, որովհետև նոքա սալներ և անասուններ ունէին, և բացի հացից ուրիշ ոչ մի տեսակ չէին ծանրաբեռնում

պետութիւնը: Իսկ քաղաքացիները ստիպուեցան սպասել այնտեղ քիչ թէ շատ, մինչև որ սալներ կղտնէին և կշարժէին այդքան բազմութիւնը. իսկ սալների խիստ մեծ կարօտութիւն կար ոչ միայն ամբողջ բազմութեան պատճառով, այլ և զօրքի ծանրոցի, պատերազմական անօթների ու պատերազմից մնացած բազմակուտակ աւարի համար: Որոնք ձեռնհաս էին՝ սալներ վարձեցին և Ախալցխա ուղարկեցին. այսպէս և կարսեցիք էլ զատարկեցին իրանց քաղաքն ու զիւղերը և անցան ձորագետիւր զաւառն ու Փամբակ, իսկ մընացած կարնեցիները փոքր առ փոքր արքունի ծախքով անցան Գիւմրի աւանը: Վասնզի զաղթելու զօրծի ուշանալու պատճառով, և նշանակեալ ժամանակը հասնելուն համար, երբ պէտք է Կարսը օսմանցիներին յանձնէին, այլ ևս հնար չկար ժողովրդեան Արտահանով ու Զրէտրով ուղարկել, որովհետև Արտահանն է՝

Օսմանցու մօտն էր, և Բանգրատն ը պատ-
ուիրեց նոցա փոխադրել Գիւմրի ռուսաց
սահմանը. որտեղից կամաց կամաց թէ-
պէտ շատ երկար ճանապարհով զնան իւր-
եանց տեղը. և յուլիսի 5-ին, Արզրումը
վերագարձնելուց մի ամիս յետոյ, Կարսն
էլ յանձնեցին, թողնելով այնտեղ պայմա-
նին Համաձայն վերոյիշեալ Վոյնիկովին
մինչև կարսեցիների ցորենի հունձը: Ժո-
ղովուրդը երբ հասաւ Գիւմրի, բանակեցաւ
Ախուրեան գետի ափի մօտ, որ տաճկերէն
կոչուում է Արփաչայ. և մինչև այնտեղ էր
Բանգրատնը՝ կաթալիկներին, որոնք մինչև
այդտեղ հասնելը խառն էին հայերի հետ,
բաժանեց նոցանից, առանձին բանակեալ
և վերակացու տուեց նոցա, որպէսզի զիւ-
րութեամբ կարողանայ ուղարկել նոցա ի-
րանց ցանկացած տեղը:

Կարսի բնակիչները, որոնք բացի զիւ-
ղացիներից իրանք մօտ վեց հարիւր տուն
էին, միանգամից միասին չփոխուեցան,

այլ երեք մասի բաժանուեցան, մի մասը
զնաց Փամբակու Ղարաքիլիսէ աւանում
բնակութիւն հաստատեց, կէսը աշխատեց
Գիւմրին քաղաք դարձնել և ոմանք ի-
րանց առաջնորդ Ստեփաննոս արքե-
պիսկոպոսի հետ ընտրեցին իրանց բնա-
կութեան համար Արագածի կողի մօտ մի
գիւղ, որ այժմ կոչուում է Ղփչաղ, ուր
գտնուում է 1201 թուին կառուցած մե-
ծաշէն եկեղեցին: Միւսնոյն կերպով և այն
գիւղացիները, որոնք Կարսի նահանգից
անցան այս կողմը, տարածուեցան կէսը
խումբ խումբ և կէսը ցրուեցան մօտակալ
գիւղերը մինչև Ապարան. այսպէս նաև
Կարնոյ գիւղերից ոմանք. իսկ ուրիշները
տեղաւորուեցան Ախալցխայի գաւառներում՝
Աղզոր, Խրդզ, Ապաստուման, Ախլքա-
լակ և ուրիշ տեղեր: Ոմանք էլ հացի առ-
ժամանակեայ կարօտութիւնից նեղանալով
յետ դարձան իրանց երկիրը՝ օսմանցինե-
րից լաւ ընդունելութիւն գտնելով. սակայն

ընդհանրապէս Կարսը այնքան հաւատարիմ չգտնուեցաւ իւր խոստման մէջ, ինչպէս Կարինն ու Պայաղիտը:

Դառնանք այժմ Ղխուրեանի ափերին բանակուած կարնեցիներին, որոնք ուշացան ու մօտ երկու ամիս մնացին, որովհետեւ սալլեր չէին գտնում ճանապարհընկնելու համար, վասնզի քաղելու և հերկելու օրերը մօտեցած լինելով՝ ամեն մարդ իւր գործովն էր զբաղուած և մշակները պէտքը աւելացած էր. իսկ տէրութիւնը իրաւունք չունէր բռնութեամբ նոցա սալլերը հաւաքել, վասնզի եկաւոր ժողովրդեան փոքր վնասի համար՝ մեծ վնաս պատճառած պիտի լինէր, եթէ սալլերը ժողովելով՝ հունձը ոտնակոխ անէին, ուստի այդ բոլոր դաւառներին վնաս էր: Ասանորոյ Դիւմրի գտնուող հրամանատարները միտիթարական խօսքերով յուսադրում էին նոցա համբերել մի առժամանակ, մինչև որ Արաստանից սալլեր հատնէր, ուր վաղ է

վերջանում հունձը. թէպէտև նոցանից ոչ մի օգուտ չեղաւ, որովհետև նոքա հնձից լետ խմբովին իջնում էին Կողբի գաւառը աղ կտրելու: Ուստի ուլքեր կարող էին սալլեր վարձեցին ու դնացին, իսկ անկարողները մնացին: Հայերից մօտ հազար վեց հազար չիտուն տուն, իսկ կաթոլիկներից հարիւր չիտուն տուն, ընդամենը մօտ հազար ութն հարիւր տուն կարկատած վրանների տակ տարածուեցան ջրի հոսանքի ընդարձակութեամբ, տօթից արևակէզ և անձրեւից ողողուած: Թէպէտ տէրութիւնը չէր զադարում հաց մատակարարել նոցա, աժան էր նմանապէս և ուտելիքը, սակայն զանգատներն ու բողոքները խիստ մեծացան, սոխ ու սխտորի և Եզկպոտոսի պտուկների յիշատակը նորոգուեցաւ, պառաւների անէծքներն ու զոյչիւնը, որոնց հետևեցան և շատ նախատինքներ ու լուտանք, Մոսիսի երկայնատութիւն էր հարկաւոր մարդկեղէն անհամբերութիւնը

անվրդով տանելու և միևնույն ժամանակ
նոցա միխթարելու ու սփռելու:

Այս օրերում, օգոստոսի 2-ին, Հասա-
ւալդտեղ զաղթական ժողովրդի նոր վերա-
կացու մայիօր Անսովը, որին յանձնուած
էր խնամք տանել Սոմանեան սահմաննե-
րից եկած բոլոր զաղթականներին, մինչև
Հասնեն իրանց տեղերը: Նա շուտ շուտ
այցելութիւն գնալով բանակին և քննե-
լով ժողովրդի բոլոր պէտքերը՝ պատուիրեց
ամենքին, որ ազատ կերպով ամեն մէկը
իր համար տեղ բնտրէ ուսուց իշխանու-
թեան մէջ ուր և կամենայ: Երկու հա-
րիւր տան չափ զրուեցան Փամբակ գնալու
համար, որոնք քիչ քիչ ոմանք սալլերով
և ոմանք եղներով ու զրատներով հասան
իրանց տեղերը, և ոմանք ղետեղուեցան
մօտակայ զիւղերը, որ այնտեղ ձմեռը հան-
գստանան, մինչև քաղաքը կշինուէր. իսկ
զարնանը պէտք է ժողովուէին քաղաքում
մշտական բնակութիւն հաստատելու հա-
մար:

Պատկէլից սպարապետը բաւական չը
համարելով այդ ամենը, որ մանրամասնա-
բար զիտէր ինքը, ուղարկեց նոր զաղթա-
կանների կառավարութեան համար սահ-
մանած խորհրդականներից մէկին՝ այն է
Սերովբէ՝ արքեպիսկոպոսին, այցելութիւն
նորեկ ժողովրդին, անձամբ զննելու նոցա
բոլոր պիտուքները և իրան տեղեկութիւն
տալու: Սերովբէն սկսաւ շրջել բոլոր ժո-
ղովրդի մէջ, սկսած Փամբակի կողմերից,
ուր կարսեցիքն էին բնակուած, մինչև
Գիւմրի, և զննելով ժողովրդի մնացած
մասն էլ, եկաւ Հասաւ Ախալցխա օգոստոսի
22-ին. երբ այնտեղ հասաւ՝ տեսաւ, որ երկրի
կառավարութիւնը խառնադիւղոր և կրն-
ձուսուած էր՝ հացի կարօտութեան, տների
ոսկիւնութեան, և ամենից աւելի հրոմա-
նատարի և նորեկ ժողովրդի մէջ եղած
անհամաձայնութեան պատճառով նոր քա-
ղաքի շինութեան առթիւ: Վասնզի Տրե-
շեռ հրամանատարը մնացել էր անշարժ և

Պատկերի հրամանները չէր կատարում, հին քաղաքը թողնելու և նորի շինութեան ձեռնարկելու վերաբերութեամբ, ոչ ոքին չէր թողնում ոչ տուն շինել հին քաղաքում և ոչ կրպակ, որի պատճառով ժողովուրդը նեղութեան մէջ հեծում էր. և չէին իմանում թէ ինչ անեն: Սերովբէ արքեպիսկոպոսը իրան տուած իշխանութեամբ հոգ տարաւ, հացի համար գանազան տեղեր մարդիկ ուղարկեց և բաւական ցորեն հաւաքեց ժողովրդի համար, իսկ կարօտեալներին արքունի ցորեն բաժանեց. այսպէս նաև անհրաժեշտ բնակարանների վերաբերեալ կարևոր բարեկարգութիւններ արեց և մի առ ժամանակ խեղճերը շունչ առան: Իսկ քաղաքի շինութեան մասին շատ մտածելուց և խորհրդակցելուց յետոյ՝ նկատելով, որ ժողովուրդը դեռ չէր կարող նոր քաղաքի շինութեան ձեռնարկել, մինչև որ կանցնէին այն ծանր վնասները, որ մինչև այդ ժա-

մանակ տուժեցին, և որովհետև սպարապետի պատուէրը ստիպողական չէր, հրամայեց կրպակներ կառուցանել, և ահա կարճ ժամանակի մէջ հարիւրաւոր կրպակներ շինուեցան, և ժողովրդի ձեռագործը փոքր առ փոքր սկսեց արդիւնք բերել: Այս բոլորի մասին Սերովբէն գրեց Պատկերին և Թիֆլիզ գտնուած կառավարութեան ատենին:

Այդ պատճառով քաղաքական կառավարիչ Վուզնեցկին ինքը եկաւ քննելու գաղթականութեան դրութիւնը, հսկտեմբերի 16-ին եկաւ Ախալցխա քաղաքը, տեսաւ, հարց ու փորձ արաւ, քննեց, ամեն բան իմացաւ և ընդունեց բոլոր ժողովրդի թէ եկաւորների և թէ բնիկների խնդիրները: Այնուհետև հսկտեմբերի 23-ին հանդէս կազմեց նոր քաղաքի հիմնարկութեան, որոց հետ նաև հայոց, կաթողիկոսաց և ռուսաց եկեղեցիներին հիմնարկութեանց, որ զիպող ժամանակին կառուցուին. և

ընդունեց այնտեղ ժողովրդի հնազանդու-
թեան և հաւատարմութեան երդումը:
Այդ ժամանակ Սերովբէ արքեպիսկոպոսը
հայերէն լեզուով ատենաբանութիւն արեց,
իբրև զոհութիւն առ Աստուած ժողովրդի
բարեբախտութեան համար, և քաջալերեց
նոցա չվհատուել առ ժամանակեայ մի փո-
քրը նեղութիւններէց: Նորանից յետոյ ա-
նաբանեց թուրքերէն լեզուով Հ. Եփրեմը,
որ կաթողիկոսներ Վարդապետն էր, առաջ
բերելով հայոց ազգի երբեմն աղէտներն ու
այժմեան մխիթարութիւնը: Երրորդը քա-
րոզեց վրացիների աւագերէցը զոհաբանու-
թիւն վերառաքելով առ Աստուած:

Այդ օրը խնջոյք արեց բոլոր ժողո-
վուրդը: Այնուհետև Կռուզենցիին սահ-
ման դրեց, նոր ժողովուրդը հնից անջա-
տելու համար. և նոցա վերակացու նշա-
նակեց Չիլայովին, որ առաջ էլ ժողովրդի
կառավարութեան օգնում էր:

« Ազգային գրադարան

NL0177427

